

NEKI ASPEKTI SOCIJALIZMA KAO SVETSKOG PROCESA

I

Socijalizam postaje svetski proces

Merilima ljudskog življenja, nevelika vremenska distanca, a istorijskim merilima gotovo beznačajna vremenska distanca, deli nas od prvog naznačenja i mogućnosti rekonstrukcije buržoaskog sistema produkcionih odnosa — Pariske komune, dok je još manje vremena proteklo od prve uspešno izvedene i realizovane socijalističke revolucije.

Pa ipak!, u ovom sažetom istorijskom trenutku, ostvarila su se i ostvaruju se dramatična zbivanja koja su izmenila lik savremene svetske zajednice. Teče proces transformacije naše protivurečne sadašnjice od kapitalizma ka socijalizmu i ne samo od kapitalizma. Pored toga, unutar bića i sistema produkcionih odnosa kako kapitalizma tako i socijalizma, odvijaju se krupne kvalitativne i kvantitativne promene, raznolikih društveno-ekonomskih sadržaja i formi. Uobličava se alternativa socijalističke (komunističke) organizacije društvenih odnosa, tako slična viziji »različitih društvenih slojeva i klasi iz različitih perioda ljudske istorije«,¹⁾ ali, i neslična viziji tih istih subjekata, načina ostvarenja alternativa socijalizma (metodi, forme, subjekti itd.). »Za razliku od utopističkog građanskog i proleterskog socijalizma, Marks socijalizam izvodi iz nauke i povezuje ga s njom. U tom smislu se može reći da je marksistički socijalizam čist proizvod naučne analize tendencija razvika i zakona kapitalizma, do kojih je Marks došao držeći se striktno naučnih metoda istraživanja.«²⁾

Najsvetlija kao i najmračnija budućnost, vuče svoje korene iz prošlosti, iz realnih, objektivno datih i od svesti i volje relativno nezavisnih procesa, pre svega fenomena ekonomske aktivnosti ljudskog društva (u krajnjoj instanci ekonomski faktor je dominantan, ali ne i jedini, što nikad i nije bio) — totaliteta³⁾ ekonomskog bića, kao isto-

¹⁾ »Iako je moderni socijalizam neposredni proizvod razvika produkcionih i društvenih odnosa kapitalizma, a kao društvena teorija i ideologija predstavlja misao modernog proletarijata, radničke klase kapitalističkog i socijalističkog društva — ekonomska misao o socijalizmu i komunizmu, u svojoj utopističkoj formi i sadržini, stara je koliko i istorija društva, a nalazimo je u idejnoj i naučnoj ostavštini istorijski vrlo različitih perioda, klasi i društvenih slojeva« (I. Maksimović: Ekonomska doktrina i socijalizam, Zbornik Politička ekonomija socijalizma, »Rad«, Beograd, 1966, str. 9.).

²⁾ I. Maksimović: Ibidem., str. 21.

³⁾ »Za Hegela protivrečnost je momenat totaliteta. Za Marksa totalitet je momenat protivrečnosti«. (R. Garodi: Karl Marks, »Kultura«, Beograd, 1968, str. 88.)

rijski utemeljenog i dostignutog stepena protivurečnosti, Stoga i socijalizam ne izrasta na svojoj sopstvenoj osnovi, već na ekonomskoj osnovi zrelog protivurečja kapital odnosa. Socijalizam, pre nego što je postao ekonomska praksa, empirijski prisutan u određenim segmentima narušenog jedinstva kapital odnosa, egzistira kao latentna i potencijalna mogućnost transformacije u sopstveno ekonomsko biće u krilu kapitalističkih odnosa proizvodnje. Marks je upravo, analizirajući fundamentalne zakonitosti ekonomskih odnosa kapitalističke proizvodnje, došao do zaključka, da je transformacija kapitalizma u socijalizam, moguća i uslovljena razrešenjem nagomilanih protivurečnosti kapitalističkog načina proizvodnje. »Još pre nego što je socijalizam postao ekonomska stvarnost, Marksova socijalna i ekonomska teorija ukazala je na determiniranost transformacije kapitalizma u socijalizam. U svom učenju Marks je došao do zaključka da moderni kapitalizam rađa socijalizam na bazi materijalnih, ekonomskih i subjektivnih, klasnih i političkih pretpostavki, koje stvara u svom razvoju.«⁴⁾

Kapitalizam stvarajući unutar svog ekonomskog bića sveukupne materijalne i objektivne pretpostavke⁵⁾ na bazi funkcionisanja njemu imanentnih ekonomskih zakonitosti⁶⁾ (zakona viška vrednosti pre svega), predstavlja izvoriste tendencija transformacije svetske zajednice u socijalizam.

Utemeljenje socijalizma kao svetskog procesa u samom ekonomskom biću kapitalizma, posebno je potencirano razvojem kapitalizma u periodu između Pariske komune i Oktobarske revolucije. To je vreme univerzalizacije ekonomskih, političkih i socijalnih kretanja na osnovi kapital odnosa, odnosno, kapitalizam u svojoj monopolističkoj imperijalističkoj fazi prerasta u svetski sistem. I upravo tada, kada je kapitalizam na vrhuncu svojih moći, budući da kao svetski sistem preko svetskog tržišta koje je između ostalog *conditio sine qua non* egzistencije kapital odnosa eksploatiše ceo svet, kapitalizam istovremeno stvara i ubrzano akumulira eksplozivne snage svoje promene. Za R. Hilferdinga to je istorijski zakon; »Istorijski je zakon: u društvenim formacijama koje počivaju na klasnim suprotnostima veliki socijalni preokreti se zbivaju tek onda kad

⁴⁾ I. Maksimović: Ekonomika doktrina i socijalizam, str. 20.

⁵⁾ »Materijalne i objektivne pretpostavke socijalizma niču na bazi delovanja ekonomskih zakona kapitalizma i izražavaju se u procesu podružljavanja proizvodne sfere (koncentracija kapitala), u procesu konkurencije kapitala (centralizacija kapitala) u procesu razvitka protivurečnosti između osnovnog principa na kome se zasnivaju privredna aktivnost i njena motorna snaga u proizvodnji kapitalizma radi maksimiranja profita i promene materijalne i tehničke strukture kapitalističkih preduzeća i grana privređivanja koji taj princip maksimiranja profita s jedne strane, negiraju, a sa druge stalno afirmiraju po cenu destrukcije sistema, poremećaja u normalnom toku društvene reprodukcije (krize), interferencije države u privrednoj sferi i sukoba ekonomskih interesa podružvljenog kapitala u nacionalnom i međunarodnim razmerama«. (I. Maksimović: Isto, str. 21/22).

⁶⁾ »U osnovnim ekonomskim zakonima kapitalističke ekonomije (zakonu viška vrednosti i zakonu profita) i u propratnim zakonima koji odražavaju tendencijsko kretanje i transformacije kapitalističke ekonomske strukture (zakoni koncentracije i centralizacije kapitala, zakon tendencijskog pada profitne stope), Marks vidi one odlučujuće ekonomske snage koje vode sa socijalizmu i koje ga u materijalnom i društvenom smislu pripremaju«. (I. Maksimović: Isto str. 21.)

je vladajuća klasa već dostigla najviši mogući stepen koncentracije svoje moći«. ⁷⁾

Oktobarska socijalistička revolucija označila je početak dezintegracije kapitalizma kao svetskog sistema i najavila definitivan prodor socijalizma kao društveno-ekonomskog sistema koji razrešava protivrečnosti kapitalizma, pre svega, protivrečnost između društvenog karaktera proizvodnje (podruštvljavanje procesa rada) i privatno-kapitalističkog prisvajanja. Socijalizam od potencijalne mogućnosti postaje, realnost, praksa, konstituisan totalitet društvene organizacije proizvodnje. Istovremeno, socijalizam ostaje oblik transformacije, — proces prelaska kapitalizma u socijalizam, jer, sa revolucionarnom rekonstrukcijom kapital odnosa kapitalizam jeste načet kao svetski sistem, ali nije i razgrađen. Na svetskoj pozornici egzistiraju kao paralelni svetovi i socijalizam i kapitalizam, čije se strukture mešaju i prožimaju u istom vremenu i na istom prostoru.

Socijalističke revolucije koje su se ostvarile u pojedinim segmentima svetske zajednice, ne znače automatski raspad kapitalizma, već, pre bi se moglo reći, predstavljaju značajan podsticaj raznolikim sadržajima, formama i ambicijama daljnjeg prodora socijalizma. »Socijalizam se ne javlja kao istovremena i simultana revolucija i uopće proces u cijelom svijetu, iako se javlja kao svjetski proces. Raznovrsnost njegovih formi upravo čini sadržinu i oblik tog procesa«. ⁸⁾ Revolucijom uspostavljena socijalistička ekonomska praksa, nadasve verifikuje Marksovu naučnu viziju; da je socijalizam neminovan proces i jedina stvarna alternativa preobražaja savremenog sveta. »Za Marksa je socijalizam objektivno i subjektivno determinisan pa, prema tome, i objektivno nužan proces razvitka društva koji se ne može ni ukinuti ni zadržati«. ⁹⁾

Pokrenuti proces transformacije savremenog sveta dobija ubrzanje i permanentno biva obogaćivan novim tendencijama, koje su, ili, izraz autentičnog entiteta socijalizma, ili, izraz daljne bezperspektivnosti i erozije kapital odnosa.

Bez pretenzija, da u potpunosti iscrpimo sve relevantne sadržaje i forme (a to nije ni moguće), determinante tendencije socijalizma kao svetskog procesa bile bi sledeće:

a) revolucionarna smena kapitalizma socijalizmom, gde se na mesto rekonstruisanog i razgrađenog produkcionog odnosa kapital — rad, utemeljuje mogućnost i osnova izgradnje produkcionog odnosa na principu rad — rad.

b) »Kapitalističko ukidanje kapitalizma«, koje se ogleda u sve većoj prisutnosti države u ekonomskoj stvarnosti kapitalizma, naročito nakon krize od 1929/1933 godine (otkazuju vitalne poluge kapitalističke reprodukcije: zakon krize i zakon prosečnog profita). Podruštvljavanje sredstava za proizvodnju (državna svojina), planiranje druš-

⁷⁾ R. Hilferding: Finansijski kapital, »Kultura«, Beograd, 1958., str. 426.

⁸⁾ M. Filipović: Marksizam i samoupravljanje, »Socijalizam«, Beograd, 1/1978, str. 8.

⁹⁾ I. Maksimović: Ekonomska doktrina i socijalizam, str. 21.

tvne reprodukcije, uticaj države na preraspodelu nacionalnog dohotka itd., iako u funkciji spasavanja kapitalizma objektivno znači više — negaciju kapitalizma.¹⁰⁾

c) Orijentacija novooslobođenih zemalja, bivših kolonija, ka izgradnji socijalističkih odnosa proizvodnje.¹¹⁾ Ova tendencija naročito dobija na intenzitetu nakon završetka drugog svetskog rata. Posledice drugog svetskog rata obrnuto su srazmerne razlozima njegovog pokretanja. Vođen zbog preraspodele kolonija, rezultirao je raspadom kolonijalnog sistema.¹²⁾

d) Prerastanje radničke klase nerazvijenih kapitalističkih zemalja u prvorazredni socijalni faktor. Radnička klasa svojom borbom bitno utiče na društveni razvitak ovih zemalja u pravcu socijalizma. »Marks vidi u proletarijatu »prirodnog« nosioca socijalizma, jer je isto toliko proizvod modernih prilika koliko i kapitalistička ekonomika.«¹³⁾

e) Najzad, nezaobilazan faktor mada ne i samostalan, po našem mišljenju je nauka i naučno-tehnološka revolucija. Višesmeran je uticaj nauke na već pomenute tendencije kao i povratni uticaj njih samih na nauku. Impresivni uticaj nauke, na novi talas koncentracije i centralizacije proizvodnje i kapitala, a time i na podruštvljavanje proizvodnje, na dostupnost proizvodnih sredstava (pa i proizvodnih snaga), na informatiku, na neophodnost intervencije države (naročito u kapitalizmu) u »razrešavanju« protivrečja između mogućnosti povećanja proizvodnje i oplodnje kapitala usled uticaja naučno-tehnološke revolucije, sve su to obeležja uticaja nauke na odnose proizvodnje u društvenoj reprodukciji.¹⁴⁾ Još jedna napomena, dalekosežne su posledice i perspektive na društveno-ekonomski razvoj savremenog društva usled inverznog odnosa između nauke i tehnike (proizvodnje). Naime, za razliku od predhodnih vremenskih perioda, sada, nauka predhodi razvoju tehnologije i proizvodnje.

---

¹⁰⁾ »Da bi obezbedio društvenu reprodukciju i spasao još državne ekonomske i društvene pozicije kapitala, državni kapitalizam je prisiljen, prilagođavajući kapitalistički sistem novim uslovima, da u isto vreme potkopava temelje na kojima i sam počiva.« (VII kongres SKJ, »Kultura«, Beograd, 1958, str. 201.)

¹¹⁾ »U ovim zemljama ispoljavaju se tendencije da se ne ponavljaju određene faze kapitalističkog razvitka, pošto je kapitalizam kao društveno-istrijski sistem prevaziđen, već da se neposredno pređe na izgradnju ekonomskih osnova za razvoj socijalizma.« (J. Petrović: Uvod u političku ekonomiju socijalizma, skripta, Pravni fakultet, Niš, 1971, str. 17/18.)

¹²⁾ »Kolonijalni posjedi se povećavaju sve do prvog svjetskog rata kada obuhvaćaju 57,6% svjetskog teritorija na kojem živi 34,3% svjetskog stanovništva. Na kraju drugog svjetskog rata zahvaćaju još 28,0% svjetskog teritorija na kojem živi jedna četvrtina svjetskog stanovništva. U 1963. godini na kolonijalne posjede otpada još samo 7,2% svjetskog teritorija i 1,7% svjetskog stanovništva. U proteklom razdoblju i to se smanjilo pa su još u toku samo žestoki okršaji s poslednjim ostacima tradicionalnog kolonijalizma na jugu Afrike.« (A. Dragičević: Aktuelna politička ekonomija, »Centar za kulturnu djelatnost SSO«, Zagreb, 1979, str. 189, fus nota 57.)

¹³⁾ I. Maksimović: Ekonomska doktrina i socijalizam, str. 22.

¹⁴⁾ Detaljnije o interakciji nauke i ukupnih društvenih odnosa u savremenom svetu vidi kod A. Draičević: Isto, Drugi dio, Kapitalizam na izmaku, str. 160 i dalje.

II

Protivrečnosti savremenog sveta u podružtvljenom procesu rada

A) Ulazeći u poslednju petinu svog trajanja, XX vek nas ponovo, ambijentom ekonomsko-socijalno-istorijskog zbivanja upozorava na duboke strukturalne i veoma složene promene u društvenoj stvarnosti savremenog sveta.

Prisutna tendencija najnovijeg doba, transformacija kapitalističkog načina proizvodnje i buržoaskog sistema društvenih odnosa u socijalizam pod uticajem naraslih proizvodnih snaga, valorizovana je novim procesima i sadržajima u razvitku opšte krize i dezintegracije kapitalizma. Evidentno je da su ti procesi i sadržaji koji dovode do evolutivnih promena u biću kapitalizma kao svetskog sistema, uslovljeni kako unutrašnjim uzrocima (otkazivanje osnovnih regulatora kapitalističke proizvodnje — zakona profita i zakona krize, tendencija padanja prosečne profitne stope, pojava države kao ekonomskog subjekta itd.), tako i spoljnim uzrocima (nastanak i razvoj socijalizma, frontalno nadiiranje socijalizma i frontalno raspadanje kolonijalizma posle II svetskog rata,¹⁾ kriza izvoza sirovina i energije, kriza svetskog mehanizma razmene).²⁾

Spoljašnje manifestacije erozije kapital odnosa izražavaju se u raznolikom spektru teškoća sa kojima se suočava kapitalistički svet, a samim tim i celokupna svetska privreda; posledice inflacije cena nafte i njenih derivata, rastuća inflacija uz istovremenu stagnaciju privrednog rasta,³⁾ negativni platni bilansi, povećanje nezaposlenosti, recesione tendencije, »doprinos« multinacionalnih kompanija akutnoj privrednoj krizi, kao i nemoć zvanične ekonomske teorije i politike da dâ delotvorne odgovore na postojeće stanje.⁴⁾

Deo promena u savremenom svetu i posledica sa kojima se suočava savremeni kapitalizam, koje je sam stvorio i prouzrokovao, možemo sagledati kroz promene geo-političke situacije u svetu.

---

¹⁾ Vidi, J. Petrović: Osnovi Političke ekonomije, »Savremena administracija«, Beograd, 1975, str. 374 i dalje.

²⁾ Vidi, I. Maksimović: Politička ekonomija, »Savremena administracija«, Beograd, 1979, str. 489—491.

³⁾ Vidi: Č. Levinson: Kapital inflacija i multinacionalne kompanije, »BIGZ«, Beograd, 1974.

⁴⁾ Vidi: Z. Pjanić: Kriza savremenog kapitalizma, »Treći program RTB«, Beograd, 1974. br. 27.

Kolonijalni posedi velikih sila⁵⁾
(milioni kv. km. i milioni stanovnika)

	Kolonije		Metropole		Ukupno			
	1876	1914	1914	1914	1914		1914	
	kv. km.	stanov.	kv. km.	stanov.	kv. km.	stanov.	kv. km.	stanov.
Engleska	22,5	251,9	33,5	393,5	0,3	46,5	33,8	440,0
Rusija	17,7	15,9	17,4	33,2	5,4	136,2	22,8	169,4
Francuska	0,9	6,0	10,6	55,5	0,5	39,6	11,1	95,1
Nemačka	—	—	2,9	12,3	0,5	64,9	3,4	77,2
Sjed. Države	—	—	0,3	9,7	9,4	97,0	9,7	106,7
Japan	—	—	0,3	19,2	0,4	53,0	0,7	72,2
Ukupno 6 velikih sila	40,4	273,8	65,0	523,4	16,5	437,2	81,5	960,6
Kolonije ostalih država (Belgija, Holandija i dr.)	—	—	—	—	—	—	9,9	45,3
Polukolonije (Persija, Kina, Turska)	—	—	—	—	—	—	14,5	361,2
Ostale zemlje	—	—	—	—	—	—	28,0	289,9
Cela zemlja	—	—	—	—	—	—	133,9	1657,0

PROMJENE ODNOSA SNAGA U SVIJETU⁶⁾

(u %)

	1923		1961	
	Teritorij	Stanov.	Teritorij	Stanov.
Socijalističke zemlje	16,0	7,5	26,0	35,5
Razvijene kapitalističke zemlje	23,0	29,0	23,0	21,0
Nerazvijene zemlje	61,0	63,5	51,0	43,5
(u tome kolonije)	45,0	32,0	7,5	1,5

Poređenjem ovih dviju tabela, nastalih u nevelikom vremenskom intervalu, evidentno je kakve su se duboke strukturalne promene odvijale na nacionalnom i internacionalnom planu. Dok je granica između XIX i XX veka označavala definitivni prodor kapitalističkih proizvodnih odnosa u sve pore svetske zajednice i završetak teritorijalne podele sveta između malog broja najrazvijenijih imperijalističkih sila, sve do

⁵⁾ V. I. Lenjin: Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma, »Kultura«, Beograd, 1967, str. 112.

⁶⁾ Izvor: Mirovaja ekonomika i međunarodnije otnošenija, Moskva, № 4, 1963. Cit. prema, B. Čosić: Socijalizam kao svjetski proces, Politička ekonomija socijalizma, Kolektiv autora, »Informator«, Zagreb, 1971, str. 41.

kraja XX veka ukazuje na kvalitativne promene koje su se u međuvremenu desile: pojava socijalizma na svetskoj sceni i raspad kolonijalnog sistema.

Mozaik svetsko-istorijske pozornice nebi bio potpun ukoliko ne pomenemo jednako nezaobilazne, a relevantne tendencije u razvoju socijalizma koje nisu ni jednoznačne ni jednosmerne, kao i tendencije u razvoju onog segmenta svetske zajednice koga uobičajeno zovemo »svetom nerazvijenih«, odnosno »zemlje u razvoju«, »svetom u razvoju« ili, »teći svet«.?) One tendencije u razvoju socijalizma i tendencije razvitka nastalog na rasulu starog kolonijalnog poretka), na osoben način doprinose protivrečju savremenog sveta, naravno u kontekstu prisutnosti kapitalizma kao još uvek aktuelnog svetskog sistema.

B) Na planu konstituisanja socijalističkih odnosa proizvodnje pred pozitivnog trenda; izgradnja socijalizma na 26% svetske površine sa više od 35% svetskog stanovništva, kidanje imperijalističkog »lanca« (Lenjinov termin) i razaranje »jedinstva« kapitalističkog svetskog ekonomskog sistema, podruštvljavanje proizvodnih snaga i proizvodnje »ekspropriacijom eksproprijatora« (revolucionarna rekonstrukcija kapitalističkih produkcionih odnosa), evidentan je i negativan trend u uobličavanju socijalističkih odnosa proizvodnje. Negativan trend uslovljen je činjenicom, da socijalističkom revolucijom »neposredni proizvođač« (radnička klasa) nije istovremeno ovladao celinom društvene reprodukcije, a posebno proširenom reprodukcijom, što je uslov i temelj stvarne transformacije kapital odnosa.³⁾ Rezultat ovako prisutne tendencije ogleda se u konstituisanju i održavanju državne svojine nad sredstvima za proizvodnju, hipertrofiji birokratskog aparata, a sledstveno tome, radničkih klasa još uvek se nalazi u poziciji »objekta«, a ne »subjekta« ukupnih društvenih kretanja. Sve to navodi na zaključak, da ukidanje kapitalističkih produkcionih odnosa, nužno ne dovodi do eliminacije kapital odnosa, te da se u krajnjoj instanci još uvek radi o horizontu građanskog odnosa — transformisanog, ali ne i prevaziđenog.

Refleksije ovakvog stanja na svetskom nivou ogledaju se kako na ekonomskom planu (relativna zatvorenost nacionalnih tržišta i re-

³⁾ Svaka klasifikacija savremenog sveta je relativnog karaktera. Zbog toga je neophodna opreznost plikom svrstavanja zemalja u subjekte aktuelnog mozaika svetske zajednice. Tim više, što su kriteriji raznoliki; kvalitativni, kvantitativni, ili, pak mešoviti. Tako OUN, sve zemlje deli na tržišne i centralnoplanske, čime se izbegava definisanje zemalja na kapitalističke i socijalističke, ne dajući uz to odgovor, o kakvim se društvenim odnosima radi u zemljama prve ili druge grupe. Svetska banka, klasifikujući nerazvijene zemlje koristi uglavnom kvantitativni kriterij, a delom i kvalitativni; prvu grupu, činile bi zemlje izvoznice nafte sa najboljom ekonomskom perspektivnom, drugu, zemlje sa per capita nacionalnim dohotkom iznad 375 dolara, treću, sa per capita nacionalnim dohotkom između 200 i 375 dolara, četvrtu, najsiromašnije zemlje sa per capita nacionalnim dohotkom ispod 200 dolara. Insuficijentnost ovih kriterija pokazuje primer naše zemlje koja je socijalistička i zemlja u razvoju, a nije ni centralnoplanska zemlja.

⁴⁾ »Socijalistička revolucija razvija preobražavajuće političke i društveno-ekonomske procese na bazi dva osnovna akta: 1) ekspropriacija buržoazije i 2) povezivanje proširene reprodukcije sa slobodnom samoupravnom akcijom radničke klase«. — »Revolucija započinje prvim a završava drugim aktom radikalnu rekonstrukciju dotadašnjeg istorijskog odnosa između živog i opredmećenog rada, to jest oblika svojine na sredstva za proizvodnju«. (M. Hadživasiljev: Velika istorijska prekretnica, »Nolit«, Beograd, 1971, str. 335.)

razvijenim zemljama, putem klasičnih instrumenata tržišnog mehanizma u cilju korišćenja tehnoloških prednosti, indiferentnost prema zahtevima nerazvijenih zemalja za uspostavljanje novog ekonomskog poretka itd.), tako i na političkom planu (blokovska isključivost, političko — ekonomski rivalitet i što je posebno značajno, penetracija vojno — političkih konflikata u odnosima među socijalističkim zemljama). Ne tražeći detaljno uzroke ovakvog stanja, pomenimo, relikti nasleđenog socijalno-ekonomskog ambijenta (posebno neravnomeran ravitak kapitalizma i stihisko delovanje zakona vrednosti), igraju značajnu ulogu, a ni voluntaristički pristup u formiranju odnosa između socijalističkih i drugih zemalja, nije bez značaja.

To bi bila jedna dimenzija izgradnje socijalističkih odnosa proizvodnje, dok bi druga dimenzija ukazivala na uobličavanje i prodor socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje zasnovanih na premisama društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju i dezalijenaciji rada. Navedena tendencija, saobrazno istorijskim stremljenjima radničke klase, nagoveštava i aktuelizira mogućnost ostvarenja konačnog cilja radničke klase — prisvajanje totaliteta proizvodnih snaga.¹⁰⁾ Time bi se prevazišla protivurečnost dualnog odnosa kapitalizma (između globalnog tržišta,⁹⁾ uspostavljanje ekonomskih odnosa, posebno sa mekapitala i rada), kao i »insuficijentnost« državno-centralističkog oblika organizacije socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa, što će reći, preostaje mogućnost subsumpcije rada pod bilo koji oblik njegova otuđenja.

Empirijski, sistem socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje nije prisutan na svetskoj sceni u onoj meri u kojoj su zastupljeni ostali, možemo reći, istorijski prolazni tipovi odnosa proizvodnje. Institucionalno i kao praksa izgradnje socijalističkih odnosa proizvodnje samoupravljanje se realizuje i razvija samo u Jugoslaviji. Međutim, uvek kada radnička klasa revolucionarno istupa sa autentičnim zahtevima svoga bića, ideja samoupravljanja je manje ili više izražena. To znači da samoupravljanje ima planetarne pretenzije i da je uobličena alter-

⁹⁾ » U socijalističkim zemljama (u »socijalističkom lageru«) mnogobrojna pitanja iz međunarodnih ekonomskih odnosa rješavaju se kao međudržavna pitanja. Na taj su način objektivni ekonomski procesi koji su se razvijali po logici ekonomskih zakona savremene epohe razvoja proizvodnih snaga u socijalizmu svodili pod okrilje tzv. »socijalističkog lagera« zemalja u socijalizmu i time se otvaraju putovi blokovske politike«. (B. Cosić: Socijalizam i svjetska privreda, Politička ekonomija socijalizma, Kolektiv autora, »Informator«, Zagreb, 1971, str. 326.)

¹⁰⁾ »Samo su proleter i našeg doba, potpuno isključeni iz svake samodelatnosti, kadri da postignu svoju potpunu, ne više ograničenu samodelatnost, koju čini prisvajanje totaliteta proizvodnih snaga i na taj način određen razvitak totaliteta sposobnosti. Sva ranija revolucionarna prisvajanja bila su ograničena, individue, čija je samodelatnost bila skućena ograničenim oruđem za proizvodnju i ograničenim opštenjem, prisvajale su to ograničeno oruđe za proizvodnju i stoga su dovele samo do nove ograničenosti. Njihovo oruđe za proizvodnju je postalo njihovo vlasništvo, ali one same su ostale podređene podeli rada i svom sopstvenom oruđu za proizvodnju. U slučaju svih dosadašnjih prisvajanja mnoštvo individua je ostalo podređeno jednom jedinom oruđu za proizvodnju; u slučaju prisvajanja proletera masa oruđa za proizvodnju mora biti podređena svakoj individui a svojina svim individuumama«. (K. Marks—F. Engels: Nemačka ideologija, »Prosveta«, Beograd, 1976, Dela, Tom VI, str. 66—67.)

nativa, proistekla upravo iz tendencija podruštvljenih proizvodnih snaga i njima neodgovarajućih (konfliktnih) proizvodnih odnosa. Pregnanтно rečeno, samoupravni socijalizam, svakako više kao projekt i intencija nego kao razvijena empirija, više kao svjetsko-istorijska tendencija, kao »jedini ispravan put ne samo za nas nego za čitav svijet«, predstavlja okosnicu jedne transgrađanske konvergecije na planetarnom nivou u kojoj se svi prezentni društveno-politički i ekonomski sistemi pojavljuju kao više ili manje zakašnjeli saputnici socijalističkog samoupravljanja.«¹¹⁾ Bilo da latentno egzistira u okviru nekog društvenog bića, bilo kao otvoreni zahtev za samoupravljanjem, ili, politički program, participacija itd., socijalističko samoupravljanje se pojavljuje kao medij koji u sebi involira različite tendencije u jedinstvenom kretanju i traganju za humanim oblikom (ili oblicima) organizacije ekonomskog i ukupnog društvenog života. Međutim, proces osvajanja socijalističkog samoupravljanja nailazi na mnoge Scile i Haribde, put je dugačak nije ni lak, in jednosmeran, jer, podsetimo se poznate Marksove sentence »razotuđenje rada prevladuje isti put kao i samo otuđenje rada«, (podvukao T. Klikovac).

C) Nezaobilazan faktor u uobličavanju jednog kocepta za sintezu savremene stvarnosti, pojavljuje se onaj segment svetske zajednice koga uobičajeno nazivamo »trećim svetom«. Nastao u specifičnim društveno-ekonomskim uslovima razaranja kapitalizma kao svetskog sistema, »treći svet« poslednjih decenija (naročito posle II svetskog rata) u društvenoj zbilji savremenog sveta predstavlja zakonitost i ujedno bitnu specifičnost društvenog procesa u prevazilaženju različitih konkretnih i istorijskih oblika društveno-ekonomskih nejednakosti i zavisnosti ljudi u procesu reprodukcije materijalnih dobara i društvenih odnosa.

»Svet nerazvijenih« kao posledica tendencije erozije kapital odnosa i tendencija osobenih revolucionarnih preobražaja, s anticipacijom odnosa proizvodnje koji neće biti fundirani na »pravilima igre« kapitalističkog načina proizvodnje, pojavljuje se kao vezivno tkivo univerzalizacije svetskih ekonomskih i drugih zbivanja. Bivše kolonijalne ili polukolonijalne zemlje, pravno i politički slobodne, ali, ekonomski još uvek zavisne, jer dijalektika apstraktnog rada i dijalektika zakona viška vrednosti vlada svetskim ekonomskim odnosima, na svojevrsan način svedoče o novom stepenu protivrečnosti svetskih odnosa. Ovaj segment svetske zajednice, kao subjekt svetskih ekonomskih odnosa je ambijet u kome se prepliću eksplozivne protivrečnosti. S jedne strane, opredeljenost nerazvijenih zemalja, da se što pre izvuku iz zaostalosti, spreče dalju dezartikalaciju svojih ekonomskih resursa, integrišu u svetsku privredu na ravnopravnoj osnovi, učestvuju u raspodeli dohotka koji bi bio u funkciji maksimalizacije razvoja, alokaciji faktora proizvodnje koji bi garantovao celoviti razvoj privrede itd. S druge strane, nerazvijene zemlje, pored toga što su proizvod, one su i uslov reprodukcije kapital odnosa razvijenih kapitalističkih zemalja. Oblici reprodukcije kapital odnosa u svetlu veze razvijeni — nerazvijeni su raznoliki; plasman relativno suvišnog kapitala, intenzivna eksploatacija rada, mehanizam kompleksne eksploatacije energetskog i sirovinskog potencijala koji se često graniči sa otvorenom pljačkom i ekološkom katastrofom pojedinih regio-

¹¹⁾ N. Kecmanović: Ideologija i istina, »NIP Mladost, Bgd, 1977, str. 6.

na, nadeksploatacija i izvlačenje apsolutnog viška vrednosti, kompenziranje opadajuće profitne stope, prenošenje potencijala transnacionalnih kompanija iz zemlje u zemlju radi ostvarivanja viška profita, itd.

Sve pomenuto, naravno uz sadejstvo gore pomenutih tendencija, implicira zaključak; da je svet jedinstvena i nedeljiva celina. Međutim, radi se o jedinstvu na antagonističkoj osnovi. Postoji dramatičan nesklad između ukupnih potencijala proizvodnih snaga, rasporeda istih i oblika odnosa proizvodnje u kojima se ostvaruju. »Dvadeseti vek je od samog početka drastičan primer nesaglasnosti stvarnog ljudskog življenja sa epohalnim izumima koji bi zaista mogli da promene lik čovečanstva, kada bi bilo dovoljno samo njihovo postojanje.«¹²⁾

Faktografija savremene svetske stvarnosti veoma dokumentovano i ubedljivo govori u prilog ovakvoj konstataciji. Protivrečja su dramatična, na jednoj strani predstoji nova industrijska revolucija bazirana na dostignućima naučno — tehnološkog razvoja; automatizacije, kompjuterizacije, kibernetizacije, bionizacije, jednom rečju scijentizacije procesa proizvodnje.¹³⁾ Na drugoj strani, svedoci smo, da je velikom broju zemalja u razvoju i prva industrijska revolucija daleka budućnost, te da su ustvari bliže svojoj prošlosti nego budućnosti.

Ovakvo stanje okolnosti u svetskim razmerama, navelo je A. Emanuela da donese pesimistički i sa ukusom gorčine zaključak: »Svijet nam je siromašan...«¹⁴⁾ (podvukao T. Klikovac) A. Emanuel nam prezentira veoma ubedljive argumente za jedan ovako krajnje pesimistički zaključak, po gotovo ako je »mentali horizont« posmatranja stanja stvari fragmentarno orijentisan. »...Ako ekonomskom nerazvijenošću nazivamo stanoviti odnos između kvantitete i kvalitete efektivnih sredstava za proizvodnju i potencijala proizvodnih snaga izraženog sadašnjom tehnološkom razinom, ili, kraće rečeno između postojećih i budućih oruđa, tada je cio svijet nerazvijen. U vrijeme interplanetarnih raketa i automacije stanovištvo od oko 3 1/2 milijarde ljudi raspolaže samo s oko milijun i pol kilometara željezničkih pruga i godišnjom proizvodnjom od oko 25 milijuna vozila svih vrsta, što stotine milijuna ljudi prisiljava da se i dalje kreću najprimitivnijim sredstvima ili pješice; naša proizvodnja cementa i čelika na prelazi 450 milijuna tona po svakom proizvodu, tako da najznatiji dio Zemlje živi u kolibama od slame ili nečem sličnom.«¹⁵⁾

S obzirom na veoma izražen problem poljoprivredne proizvodnje u kontekstu latentne, a često i akutne gladi koja pogađa zemlje u razvoju, A. Emanuel prezentira frapantne podatke. »Već je rečeno da nam je planeta na ugaru: na oko 70 milijuna kilometara kvadratnih obradi-

¹²⁾ M. Đorđević—Z. Gudac: Iz novije političke istorije, FPN, Beograd, 1975, str., 12.

¹³⁾ O osnovnim komponentama scijentiziranog procesa proizvodnje, vidi iscrpnije kod A. Dragičević: Aktualna politička ekonomija, »Centar za kulturnu djelatnost SSO«, Zagreb, 1979, str., 163—169.

¹⁴⁾ »Svijet nam je siromašan: u statističkim podacima koje je 1955 godine objavio Kindlberger svjetski neto proizvod iznosi oko 330 dolara godišnje po stanovniku, što je otprilike blizu prosjeku Latinske Amerike. Siger je utvrdio da je ekonomsko blagostanje ljudskog bića u ne-sovjetskom svijetu 1956. manje nego 1913. iil možda 1900. (A. Emanuel: Nejednaka razmena, citirano prema Marksizam-misao savremene epohe, »S. list«, Beograd, 1976, Tom I, str. 879.

¹⁵⁾ A. Emanuel: Ibid., str. 879.

ve zemlje, manje od 1/8, samo oko 8 milijuna je obrađeno, dok velik dio tog zemljišta ne zna za traktor pa čak ni za životinsku vuču.¹⁶⁾

Na kraju, da ne bi bilo dileme, šarena slika preseka, dobija svoje crno — bele dimenzije: »U ovom siromašnom i nerazvijenom svijetu međutim, nekoliko je otočića s visokom razvijenošću na kojima je koncentrirano otprilike 9/10 opreme i općenito ljudskih i materijalnih snaga sjelokupnog čovječanstva. U cjelini, suvremeni svijet je sličan evropskom svijetu na početku industrijalizacije, ...«¹⁷⁾ — odnosno, »jaz između bogatih i siromašnih, ta vulkanska protivrečnost savremenog sveta, povećao se od 1:3 na 1:70 (između prihoda po stanovniku u najrazvijenijim i nerazvijenim zemljama)«.¹⁸⁾

Međutim, na izgled »čudnom« igrom slučaja, lice svetske podeljenosti (akumulacija bogatstva na jednom polu i akumulacija bede na drugom polu) samo je naličje sopstvene podeljenosti kapitalističkog načina proizvodnje u njegovom izvornom obliku. Kapitalizam reprodukujući protivrečnosti svog ekonomskog bića, na svetskom nivou ustvari prenosi rezultate sopstvenog proizvoda na proširenoj osnovi. Ti rezultati su istovetni koji su prisutni i u nerazvijenim zemljama, mada, pored i uz kolosalno razvijene proizvodne snage. Kapital ne može izvan svoje suštine, proizvodnje radi profita, sa svim konsekvencama koje stoje iz takvog motiva proizvodnje (akumulaciji kapitala odgovara akumulacija bede — Marks). Čitajući statističke izveštaje o per capita nacionalnom dohotku, teško možemo naslutiti da i u najrazvijenijim zemljama postoji masa siromašnih (oko 20 do 25 odsto stanovništva), čija se sudbina ne razlikuje u mnogo čemu od sudbine miliona u nerazvijenim zemljama. »To je prizor srednjovekovnog siromaštva usred bujnog obilja. Osakaćenog duha i tela, ti ljudi žive ispod nivoa neophodnog za pristojnu ljudsku egzistenciju. Oni ne umiru od gladi ali su gladni, bez odgovarajućih uslova stanovanja, školovanja i medicinske brige... Uvreda je da postoji takva socijalna beda. Onog trenutka u istoriji kada su ljudi prvi put dobili materijalne mogućnosti da ostvare drevni san i da okončaju siromaštvo, nedostaje im snaga i volja da to ostvare. Savesti dobro stojećih su žrtve obilja, žetvoti siromašnih su žrtve fizičke bede« (M. Harington, Druga Amerika)¹⁹⁾

Logika kapitalističkog razvoja i logika nerazvijenosti, dva su lica iste medalje. N. Pulancas o ovom aspektu dejstva kapitalističkog načina proizvodnje govori o složenom dejstvu *razaranja očuvanja*.²⁰⁾

Kapitalizam u savremenoj monopolističkoj fazi, motiviran mogućnostima ostvarenja više profitne stope i mogućnošću anuliranja dejstva tendencije pada profitne stope, internacionalizuje proces rada i objektivno vrši podruštvljavanje ukupnih međunarodnih činilaca proizvodnje. Reprodukcijski kapital u internacionalnom procesu rada, pružila je mogućnost revitalizacije, bar privremeno, kapitalističkog načina proizvodnje. Uz prisustvo silno naraslih i revolucionarnih proizvodnih

¹⁶⁾ A. Emanuel: Ibid., str. 879.

¹⁷⁾ A. Emanuel: Ibid., str. 879.

¹⁸⁾ M. Pečujlić: Susret svetova, Marksizam — misao savremene epohe, »S. list«, Beograd, 1976, Tom I, str. XXXIX.

¹⁹⁾ Cit. prema, M. Pečujlić: Ibid., str. XXXIX.

²⁰⁾ N. Pulancas: Aktuelna faza imperijalizma i dominacija Sjedinjenih država, Marksizam-misao savremene epohe, ... str. 839.

snaga, to je moguće, jedino uz uslov da se internacionalizovani proces rada (podruštvljeni proces rada u svetskim razmerama) podeli na zone i regione sa bitno različitim organskim sastavom kapitala. Međutim, za intenzivnu ekstrakciju viška vrednosti, koji bi kompenzirao pad profitne stope i ublažio socijalne napetosti razvijenih zemalja (jer, jedan deo viška vrednosti koristi se i u ove namene), ni to nije dovoljno. Zbog toga se pribegava i metodama nadeksploatacije ukupnih ekonomskih resursa, produženju prvobitne akumulacije kapitala u svetskim razmerama uz korišćenje različitih oblika vanekonomska prisile; političkog, ideološkog i vojnog pritiska, subverzija i interevencija itd..

Ekonomska racionalnost kapitalističke proizvodnje koja je relativno odstupala od autentične racionalnosti (proizvodnja za zadovoljenje ljudskih potreba), u svetskim razmerama pretvara se u iracionalni oblik proizvodnje, stvarno suprotan zbiljskoj racionalnosti, koji onemogućava i sprečava razvoj i time ugrožava opstanak velikog dela čovečanstva. Ta zbiljska iracionalnost proizvodnje (kako materijalnih dobara, tako i društvenih odnosa), pre svega penetrirana u nerazvijenim zemljama, preliva se poslednjih godina sa trajanje »nove« Velike ekonomske krize i unutar granica i najrazvijenijih kapitalističkih zemalja.

Eklatantan primer delovanja protivrečja internacionalizovanog (podruštvljenog) procesa proizvodnje je savremena energetska kriza. Bez obzira na činjenicu, da je energetska kriza, multinacionalnim kompanijama čiji je kapital plasira u proizvodnju i distribuciju nafte i naftnih derivata »obezbedila« enormne ekstraprofite, kriza energije (a i drugih sirovina) uslovlila je i duboke strukturalne poremećaje u kapitalističkoj privredi, plastično pokazujući zavisnost i ranjivost razvijenih zemalja od sopstvenih zemalja od svog sopstvenog produkta (podruštvljavanje procesa rada). Energetska kriza, samo je površinska manifestacija krize kapitalističkog načina proizvodnje, dokazujući ograničene performanse proširene reprodukcije kapitala, odnosno višedimenzionalnost sloma profitne stope kao instrumenta, nosioca i motiva proširene reprodukcije. Ta višedimenzionalnost sloma profitne stope, ogleda se u nesposobnosti profitne stope da pokrene akumulaciju i razvoj, kako u razvijenim tako i u nerazvijenim zemljama. Dok je mehanizam profitne stope u razvijenim zemljama, imao svoju ekonomsku granicu na osnovi razvijenih proizvodnih snaga i nesposobnosti profitne stope da iskoristi narasle ljudske i materijalne resurse, dotle u nerazvijenim zemljama, uz nerazvijene proizvodne snage i nezadovoljene potrebe stanovništva profitna stopa nije stanju da stimulira akumulaciju i razvoj, čak, i postojeći nivo proizvodnih snaga u nerazvijenim zemljama razara i materijalne i ljudske resurse prilagođava potrebama razvijenih zemalja.

Posledice tendencije pada profitne stope su višestruke i reflektuju se u više simultanih procesa. Kopenziranje tendencije pada profitne stope u razvijenim zemljama postaje dubiozno. Deo viška vrednosti ostvarenog na tržištima nerazvijenih zemalja koji je kapitalistička država koristila za rešavanje socijalnih problema, postaje nedovoljan, čime se stvara revolucionarna situacija unutar razvijenih zemalja. Kao rezultanta unakrsnog delovanja gore pomenutih tendencija, na »dnevni red« dolazi pitanje ekonomske emancipacije velikog dela čovečanstva kao temelje stvarne političke i pravne emancipacije.

Dakle, kapitalizam u savremenoj monopolističkoj fazi je u krizi i »spolja« i »unutra«, a uzroci su bitno društvenog karaktera. Zato ne iznenađuje i znak je vremena u kome živimo, konstatacija teoretičara okupljenih oko Rimskog kluba »temeljni način ponašanja, svjetskog sustava jest eksponencijalni rast pučanstva i kapitala, koji je neizbježno praćen krizom«,²¹⁾ konstatacija koja po svojim osnovnim opredeljenjima veoma sliči Marksovom »opštem zakonu kapitalističke akumulacije«.²²⁾

Kapitalizam današnjice eksploatiše ceo svet, ali nema budućnosti.

III

Empirija podruštvljenog procesa proizvodnje i uticaj fundamentalnih ekonomskih zakona kapitalizma na dalji proces podruštvljavanja proizvodnje

Kraj devetnaestog veka i početak dvadesetog veka je vreme u kome se odvijaju dramatične promene u ekonomskom biću kapitalizma. Bitna odlika te promene je uloga monopola u funkcionisanju kapitalističkog načina proizvodnje. Pomenimo, monopoli su se pojavljivali i u ranijim fazama kapitalizma, no bili su to izuzeci u ekonomskoj strukturi liberalnog kapitalizma. Tek na visokom stupnju razvoja kapitalističkog načina proizvodnje monopoli postaju dominantan faktor ukupnog procesa društvene reprodukcije. Monopoli se pojavljuju iz nedara konkurencije kao nukleus formiranja i razvoja novog stadija u razvoju kapitalističkog načina proizvodnje koja je Marks anticipirao, buržoaski teoretičari mu dali ime, a Lenjin naučno i teorijsko objašnjenje — imperijalizam.

Ključni ekonomski uzrok promena u ekonomskom biću kapitalizma jeste nesposobnost prosečne profitne stope da opstane kao generator daljeg razvoja proizvodnih snaga u sistemu kapitalističkih odnosa proizvodnje. Profitna stopa, iako osnovi motiv i stimulans u sistemu kapitalističke proizvodnje, nosi u sebi klice samoograničenja i granica kapitalističkih odnosa proizvodnje. Naime, sa razvojem kapitalizma raste organski sastav kapitala, što rezultira relativnim opadanjem varijabilnog kapitala u odnosu na konstantni, tj. sve većim učešćem minulog rada u stvaranju ukupne društvene vrednosti. Racio ovakve tendencije je ekstra profit. Međutim, kako je varijabilni kapital izvor viška vred-

²¹⁾ Granice rasta, kolektiv autora, »Stvarnost«, Zagreb, 1974, str. 115.

²²⁾ »Što je veće društveno bogatstvo, što je veći kapital koji funkcioniše, i obim i energija njegovog rasta, pa prema tome i apsolutna veličina proletarijata i privedna snaga rada, to je veća industrijska rezervna armija rada. Isti oni uzroci koji razvijaju ekspanzivnu moć kapitala razvijaju i raspoloživu radnu snagu. Relativna veličina industrijske rezervne armije raste, dakle, s potencijama bogatstva. Ali što je ova rezervna armija veća u odnosu prema aktivnoj radničkoj armiji, to više raste masa konsolidovanog suvišnog stanovništva, čija beda stoji u obrnutoj srazmeri prema mukama njegova rada. Naposljetku, ukoliko su veći uboški sloj radničke klase i industrijska rezervna armija, utoliko je veći zvanični pauperizam ovo je apsolutni, opšti zakon kapitalističke akumulacije«. (Marks podvukao) (K. Marks: Kapital, »Prosveta«, Beograd, 1970, tom XXI, str. 570.)

nosti, relativno opadanje varijabilnog kapitala u odnosu na ukupan društveni kapital dovodi do opadanja mase viška vrednosti u odnosu na ukupno primenjeni kapital, što će reći do tendencije opadanja prosečne profitne stope, a time prestaje da egzistira vitalni mehanizam i motiv kapitalističke proizvodnje.

Empirijski materijal o kretanju profitne stope je relativno oskudan, no ipak, evo pregleda kretanja profitne stope u američkoj privredi za period 1849 — 1919 godine, dakle za period punog razvoja liberalnog kapitalizma i pojave monopolističkog kapitalizma.

1849	1859	1869	1879	1889	1899	1909	1919 ¹⁾
29% ₀	34% ₀	30% ₀	24%	26,6% ₀	20,5% ₀	18,1% ₀	16,2% ₀

Evidentno je poklapanje tendencije pada prosečne profitne stope sa kretanjem kapitalizma ka monopolističkoj fazi. Posledice tendencijskog pada prosečne profitne stope (kao zakona razvoja kapitalističkog načina proizvodnje), pre svega ukazuje na uzročno posledičnu vezu između samog zakona, koncentracije i centralizacije kapitala, pojave monopola i podruštvljavanje proizvodnje. »Najvažnija konsekvencija zakona padanja profitne stope, osim straha koji on ekonomistima uliva, jeste da on pretpostavlja stalno rastuću koncentraciju kapitala, dakle stalno rastuće dekapitalizovanje sitnijih kapitalista. To je uopšte rezultat svih zakona kapitalističke proizvodnje. I skinemo li sa ove činjenice antagonistički karakter kojim se ona odlikuje na bazi kapitalističke proizvodnje, šta izražava ova činjenica, ovo napredovanje centralizacije? Ništa više nego da proizvodnja gubi svoj privatni karakter i postaje društveni proces, ne formalno, kao što je kod svake razmene proizvodnje društvena usled apsolutne zavisnosti proizvođača jednog od drugog i nužnosti da svoj rad predstave kao apstraktno društveni (novac), ego realno. Budući da se sredstva za proizvodnju upotrebljavaju kao zajednička, ona su — ne usled toga što su svojina pojedinca, već usled svoga odnosa prema proizvodnji — društvena sredstva za proizvodnju, kao što se i radovi obavljaju u društvenim razmerama.«²⁾

Promene nastale prelaskom kapitalizma u fazu imperijalizma, odrazile su se na ukupnom društvenom planu. Međutim, imajući u vidu samo ekonomske determinante, imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma po Lenjinu opredeljuju sledeći momenti: a) koncentracija i centralizacija kapitala i proizvodnje i stvaranje monopola, b) stapanje industrijskog i bankovnog kapitala i stvaranje finansijskog kapitala i finansijske oligarhije, c) izvoz kapitala, d) ekonomska podela sveta, e) teritorijalna podela sveta.³⁾ Najznačajnija karakteristika imperijalizma, tendencija koncentracije i centralizacije kapitala i stvaranje monopola, rezultira ubrzanim procesom podruštvljavanja proizvodnje i rada. »Konkurencija se pretvara u monopol. Rezultat je džinovski napredak po-

¹⁾ Serija formirana iz; I. Maksimović: Politička ekonomija, »Savremena administracija«, Beograd, 1979, str. 292 (za period 1849—1879), i E. Mandel: Rasprava o marksističkoj ekonomiji, »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1970, prva knjiga, str. 186 (za period 1889—1919, podaci se odnose na prerađivačku industriju).

²⁾ K. Marks: Teorije o višku vrednosti, K. Marks — F. Engels, dela, »Prosveta«, Beograd, 1972, tom XXVI str. 345.

³⁾ V. I. Lenjin: Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma, »Kultura«, Beograd, 1967.

društvljavanja proizvodnje. Specijalno se podružtvlja u proces tehničkih pronalazaka i usavršavanja. — Kapitalizam u svom imperijalističkom stadiju dovodi sasvim do najsvestranijeg podružtvljanja proizvodnje, on uvlači, tako reći, kapitaliste, u prelazni poredak od potpune slobode konkurencije k potpunom podružtvljanju.«⁴⁾

Proces koncentracije i centralizacije možemo pratiti kroz spektar raznolikih pokazatelja: koncentracije radne snage, dohotka i prihoda, proces fuzija, organizacionih oblika povezivanja monopola i monopoliističkih saveza, učešća direktnih investicija itd.

Svojevrsan uvid u proces koncentracije i podružtvljanja proizvodnje, pokazuje nam na određeni način društveno-profesionalna struktura zaposlenih u nacionalnim ekonomijama razvijenih kapitalističkih zemalja, odnosno, bolje rečeno, polarizovani odnos između kapitala i rada.

(u %)⁵⁾

	Njemačka	Belgija	Francuska	Italija	Holandija	Velika Britanija
Poljoprivreda	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Vlasnici	32,55	54,65	37,33	36,45	34,67	31,08
Radnici i službenici	67,45	45,36	62,27	63,35	65,33	68,92
Industrija	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Vlasnici	7,10	12,79	11,68	15,29	12,97	3,23
Radnici i službenici	92,90	87,21	88,33	84,71	87,03	96,77
Trgovina i transport						
Industrija	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Vlasnici	16,16	32,49	26,31	22,59	26,72	11,68
Radnici i službenici	83,84	67,51	73,69	77,41	73,28	88,72
Sektor usluga	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Vlasnici	10,15	16,13	11,53		11,39	8,16
Radnici i službenici	89,85	83,87	88,47		88,11	91,84
Ukupno za celu <i>priv.</i>						
Industrija	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Vlasnici	13,39	22,72	21,41	24,20	19,44	7,64
Radnici i službenici (nevlasnici)	86,61	77,28	78,69	75,80	80,56	92,36

Vrlo plastičnu sliku o koncentraciji u kapitalističkoj privredi daju podaci o koncentraciji dohotka i prihoda. Tako na primer u SAD.

Društva čiji je godišnji neto dohodak⁶⁾ u %

manje od 50.000 dolara	8,17	7,06	6,76	3,34
između 50.000 i 500.000	24,58	19,31	20,09	14,69
između 500.000 i 5 mil.	33,08	27,52	32,05	31,28
više od 5 mil. dolara	34,17	46,11	41,12	50,69
godina	1918	1929	1937	1942

⁴⁾ V. I. Lenjin: Ibid., str. 34—35.

⁵⁾ B. Čosić: Politička ekonomija socijalizma, Kolektiv autora, »Informaor«, Zagreb, 1971, str. 56.

⁶⁾ E. Mandel: Op. cit., Druga knjiga, str. 13.

Proces koncentracije i centralizacije u XX veku vrlo brzo napreduje najpre u granicama nacionalnog tržišta, a potom kad su one postale pretesne, monopoli se okreću svetskom tržištu, tim više što zahuktale privrede razvijenih kapitalističkih zemalja zahtevaju sve više sirovina i jeftinu energiju. Nastaje pohod monopola na svetsko tržište, najpre ka izvorima sirovina i energije, a potom se infiltriraju u sve pore ekonomskog života celokupnog sveta.

Jedan događaj je u tome odigrao veoma važnu ulogu. Velika kriza 1929/1933 godine uzdrmala je kapitalistički način proizvodnje. Otkazuju vitalne funkcije kapitalističkog sistema društvene reprodukcije: zakoni krize (izostaje regulatorska funkcija krize hiperprodukcije) i zakon prosečnog profita. Međutim, s druge strane, kriza je dovela do novog prodora koncentracije i centralizacije kapitala. U suštini osnova kapitalističke proizvodnje ostaje monopol, samim tim i opšti zakoni monopolskog kapitalizma, koncentracije i centralizacije kapitala, monopolski profit i monopolska cena i dalje deluju, ali »novo je međutim u intenzitetu delovanja ovih zakona«. ⁷⁾ Monopolski kapitalizam se transformiše, »kao liberalni, i monopolski kapitalizam doživljava svoju evoluciju u vremenu«, u pravcu korporacije ⁸⁾ i multinacionalne kompanije, konglomeratskoj proizvodnji, ekspanziji, i podvlašćivanju svih oblika ekonomskih aktivnosti.

Važnu ulogu u tom novom prodoru koncentracije i centralizacije u podružtvljenom procesu proizvodnje odigrali su: samofinansiranje multinacionalnih kompanija, scijentizacija proizvodnje, i država kao ekonomski subjekt.

Samofinansiranje koje omogućuje monopolima samostalnost, ostvaruje se ubrzanom amortizacijom i nepodeljenom dobiti. Podaci koji se prezentiraju o mogućnostima samostalne egzistencije multinacionalnih kompanija vrlo impresivno deluju. Tako na primer:

Učešće nepodeljene dobiti i amortizacije u finansiranju investicija u prerađivačkoj industriji 1961—1964⁹⁾

(% godišnjih bruto.—investicija)

Zemlja	Amortizacija	Nepodeljena dobit	Ukupno
SAD	76,5	22,8	99,3
Velika Britanija	—	—	91,3
SR Nemačka	63,0	16,0	79,1
Francuska	—	—	61,9

Međutim, samofinansiranje poseduje i drugu stranu medalje, koja dovodi u pitanje ove impresivne podatke. Nema sumnje da snaga multinacionalnih kompanija jednim delom bazira na novom stepenu razvoja

⁷⁾ I. Maksimović: Politička ekonomija, str. 433.

⁸⁾ »Korporacija predstavlja savremeno kapitalističko monopolističko najčešće (oligopolističko) preduzeće«. (I. Maksimović: Ibid., str. 437).

⁹⁾ B. Cosić: Op. cit., str. 53.

proizvodnih sanaga, ali, s druge strane motivacija ovih kompanija usmerena je na intenzivnu ekstrakciju viška vrednosti, transferisanjem kapitala iz regiona u region, iz jedne zemlje u drugu zemlju. Kapital multinacionalnih kompanija dolazi na već pripremljen teren za intenzivnu eksploataciju. Stoga F. Hercog ima pravo kad tvrdi: »Polet multinacionalnih firmi, rekli smo, počiva jednim delom na novom stepenu razvoja proizvodnih snaga, i, drugim delom, a taj aspekt je vrlo često prećutkivan, na interpenetraciju bez presedana industrijskih, bankarskih i parabankarskih kapitala i sredstava javnog finansiranja i ekonomske intervencije. — Povećana retabilnost kapitala ovih društava najčešće je bila pripremljena javnim finansiranjem, bilo u istraživanju, bilo u prvim etapama razvoja, bilo u infrastrukturi«. ¹⁰⁾

Kompleksna primena nauke u procesu proizvodnje, najimpresivnije utiče na proces koncentracije u savremenom uslovima, dajući na taj način završnu glazuru procesu podruštvljavanja proizvodnje. Ogromna sredstva se ulažu u »industriju znanja«, naučno-istraživački rad, inovacije itd. Recimo SAD je 1965 godine izdvajala 3,4% od društvenog proizvoda, što iznosi 110 dolara po stanovniku. Ili, u zemljama EZ 1974 izdvojeno je preko 4 milijarde dolara za naučni rad. ¹¹⁾

Najzad, kao nezaobilazni faktor procesa koncentracije i centralizacije proizvodnje i podruštvljavanja proizvodnje u savremenim uslovima pojavljuje se država. Država se pojavljuje kao odlučujući ekonomski subjekt nakon Velike krize 1929/1933. Sa državom kao ekonomskim subjektom, procesi integracije u svetskim razmerama dobijaju na intenzitetu, naročito između dva samih država sa ciljem regulisanja, ne samo ekonomskih odnosa, već i ukupnih društvenih odnosa. Tako na primer:

Proces koncentracije ZET-a¹²⁾

Godine	Manja učešća, zajedničke filijale, zajednička društva, razmjena učešća, kooperacija		
	Između poduzeća iste zemlje	Između poduzeća ZET-a	S poduzećima trećeg svijeta
1963.	55	61	228
1964.	132	123	335
1965.	177	140	364
1966.	205	112	289
1967.	166	104	292
1968.	231	160	387
1969. ²⁾	145	83	197

¹⁰⁾ F. Hercog: Razvoj multinacionalnih društava, Marksizam misao savremene epohe. »Sl. list«, Beograd, 1976, tom I, str. 857.

¹¹⁾ Izvor: A. Dragičević: Aktualna politička ekonomija, »Centar za kulturnu djelatnost SSO, Zagreb, 1979, str. 170.

¹²⁾ P. Dockès: Internacionala kapitala, »Školska knjiga«, Zagreb, 1977, str. 159.

Godine	Fuzije, kontrole		
	Između poduzeća iste zemlje	Između poduzeća ZET-a	S poduzećima trećega svijeta ³
1963.	157	28	91
1964.	172	34	128
1965.	228	17	90
1966.	221	31	113
1967.	253	32	151
1968.	272	35	135
1969. ³	265	50	93

Međudržavna integracija pretstavlja svojevrsan vid isprepleteneosti interesa svih ekonomskih subjekata koji su uključeni u te integrativne procese. Koegzistencija tih interesa ostvaruje se na principu povratne sprege, »zapravo je industrijski sistem povezan s državom. Zrela korporacija je u znatnoj mjeri samo ispružena ruka države, a država je u mnogome istrumet industrijskog sistema«.¹³⁾

Prerastanje monopola od tendencije u dominantan oblik organizacije kapitalističke organizacije proizvodnje, uključivanje države kao ekonomskog subjekta u privredni život i njihovo povezivanje objektivno znači pripremu prerastanja kapitalizma u novi društveno-ekonomski poredak. Kapitalizam je izvršio svoju historijsku misiju: silno razvio proizvodne snage i dovršio proces podružljavanja proizvodnje. Društvenom karakteru rada odgovara društvena svojina. Kapitalizam nema više svog historijskog opravdanja, iscrpivši svoje ekonomske racionalnosti, što čini opravdanim egzistenciju jednog historijskog tipa i načina proizvodnje, on mora ustupiti mesto sistemu, koji će biti u stanju da dalje razvija proizvodne snage.

Kapitalizam je stvorio materijalne pretpostavke nastanka socijalizma i stvar je subjektivnih snaga u proleterskim pokretima da pripreme čin same revolucije.

¹ Navedeno prema Ch. Tugendhatu, *The Multinationals*, London, 1971, i fr. izd., Graset, 1973, str. 111.

² Šest prvih mjeseci.

³ Od tih brojki, prosječno 80% predstavlja kontrolu koju vrše društva trećeg svijeta nad društvom ZET-a; 20%, naprotiv, kontrolu koju vrše zajednice društva. Međutim, omjer kontrole koju vrše evropska društva povećava se i relativno i apsolutno.

¹³⁾ J. K. Galbraith: *Nova industrijska država, »Stvarnost«*, Zagreb, 1970, str. 283.

QUELQUES ASPECTS DU SOCIALISME EN TANT QUE PROCESSUS MONDIAL

R é s u m é

L'époque contemporaine du vingtième siècle dans laquelle se développent des événements dramatiques est caractérisée par la tendance de la transformation du système capitaliste des rapports de production en rapports socialistes de la production. Ces tendances expriment toute la richesse des divers contenus économiques, politiques, idéologiques et les autres contenus sociaux qui d'une part ouvrent les horizons de l'avenir, et d'autre part servent de preuve des tendances convulsives capital-rapport de conserver les rapports de classe existantes.

Les spectres variés du mouvement évolutif et révolutionnaire de la société du capitalisme au socialisme marquent l'époque de la pénétration du socialisme dans le domaine des rapports sociaux réels, en particulier dans le domaine des rapports économiques sur le plan mondial, époque que nous appelons le processus mondial du socialisme.

Dans la première partie l'auteur analyse l'établissement du socialisme en tant que processus mondial dans l'être économique du capitalisme, en tant que processus logique du dépassement des contradictions capital-rapport. De même, sans avoir la prétention d'épuiser toutes les déterminantes relevantes du socialisme en tant que processus mondial l'auteur indique les déterminantes suivantes:

- a) le remplacement révolutionnaire du capitalisme par le socialisme,
- b) »L'abolition capitaliste du capitalisme«, en tant que phénomène spécifique de la négation de capital-rapport.
- c) L'orientation des pays récemment libérés — les anciennes colonies vers l'établissement des rapports socialistes de la production.
- d) La transmutation de la classe ouvrière des pays capitalistes développés en facteur social de premier ordre.
- e) L'influence de la science et de la révolution scientifico-technologique sur les tendances des rapports socialistes de la production, en tant que facteur inévitable mais non point indépendant.

Dans la deuxième partie l'auteur élabore les aspects des contradictions du monde contemporain dans le processus socialisé du travail. En effet, en fait que mondes parallèles existent le capitalisme le socialisme et les systèmes particuliers des rapports de production qui ne sont ni l'un ni l'autre et dont les structures s'interpénètrent et se mélangent dans la même époque et dans le même espace.

Enfin, dans la troisième partie l'auteur présente une petite sélection de la pratique du processus socialisé de la production, avec un aperçu particulier de l'action contradictoire des lois économiques fondamentales du capitalisme sur la socialisation de la production en tant que composante importante de l'érosion de capital-rapport et base de la formation des rapports socialistes de la production.

